

A.R. TOJIYEV

BANK VA PUL

336.5(07)

7 60

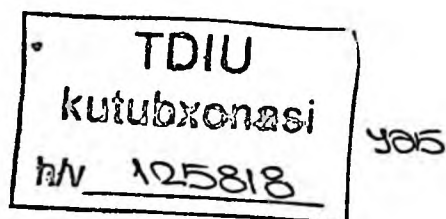
**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.R. TOJIYEV

BANK VA PUL

*60310400 – “Iqtisodiy xavfsizlik”, 5231200 – “Sug‘urta ishi”
yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavriat talabalari uchun o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2023

UO‘K: 336.7

KBK 65.262ya73.

B 85

**A.R.Tojiyev. Bank va pul. (o‘quv qo‘llanma). –T.:
«Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2023,
300 bet.**

ISBN 978-9910-735-46-2

Mazkur o‘quv qo‘llanmada pul-kredit va bank, xalqaro valuta-kredit munosabatlarining paydo bo‘lishi, rivojlanishi va takomillashuvining nazariy jihatlarini yoritilgan. Asosiy e‘tibor O‘zbekiston Respublikasi pul-kredit tizimini tashkil etish va xususiyatlariga qaratilgan bo‘lib, **60310400 – “Iqtisodiy xavfsizlik” va 5231200 – “Sug‘urta ishi”** bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv qo‘llanma sifatida “Bank va pul” fani bo‘yicha tavsiya etilgan.

UO‘K: 336.7

KBK 65.262ya73.

Taqrizchilar:

A. A. Omonov – i.f.d., prof.;

I. R. Toymuhamedov – i.f.n., prof.

Ushbu o‘quv qo‘llanma Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektorining 2023 yil 28 avgustdagi 272-son buyrug‘iga asosan nashr qilindi.

ISBN 978-9910-735-46-2

© A.R.Tojiyev, 2023;

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2023.

KIRISH

“2020 – 2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonida ta’kidlanganidek, moliya sektorini izchil isloh qilish davomida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi va natijada ilg‘or bank biznesini yuritish hamda ushbu sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur huquqiy shart-sharoitlar yaratildi. Xususan, xalqaro standartlarga muvofiq keladigan va moliyaviy sohaga xorijiy investitsiyalar kiritish uchun jozibador huquqiy muhitni yaratadigan O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi, “Valutani tartibga solish to‘g‘risida”gi hamda “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi yangilangan qonunlar qabul qilindi.

Shu bilan birga, bank sohasidagi hozirgi holat tahlili bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment B va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Moliyaviy xizmatlarning ommabopligini oshirish, banklarning hududlarga kirib borishini kengaytirish va barcha aholi punktlarida bir xil turdagi xizmatlar ko‘rsatilishini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha choralar ko‘rilishi lozim.

Bank tizimiga zamonaviy servis yechimlari asosida axborot texnologiyalarini, moliyaviy texnologiyalarni keng joriy etish, axborot xavfsizligini lozim darajada ta’minlash, shuningdek, moliyaviy xizmatlar ko‘rsatishda inson omili ta’sirini kamaytirish bo‘yicha tezkor chora-tadbirlar ko‘rish talab etilmoqda.

Ushbu muammolarni hal etish bevosita “Bank va pul” fanini o‘rganishga bog‘liq bo‘lib, bu fan orqali ta’lim oluvchilar zamonaviy

pul, bank nazariyasi va moliyaviy boshqaruv, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, banklar tomonidan pul muomalasini boshqarishning nazariy asoslari va amaliy uslublarni o'rganadilar.

“Bank va pul” fani ijtimoiy-iqtisodiy fanlar turkumiga kirib, u barcha iqtisodiy bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida o'qitiladi. Mazkur fan boshqa iqtisodiy fanlarning nazariy va uslubiy asosini tashkil etib, o'z rivojida aniq yo'nalishdagi – Bank ishi va buxgalteriya hisobi va audit, Buxgalteriya hisobi, Iqtisodiy tahlil va audit, Moliya, Investitsiyalarni baholash, Valuta munosabatlari nazariyasi va boshqa ko'plab iqtisodiy fanlardan ham ozuqa oladi.

“Bank va pul” kursi oliy ta'limda o'rganiladigan boshqa iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog'langandir. Bu fan yuqorida sanab o'tilgan bir qator iqtisodiy fanlardan yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlikni talab etadi.

“Bank va pul” fanining maqsadi ta'lim oluvchilarni pul-kredit sohasi qonuniyatlari, uni ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi tutgan o'rnini o'rgatishdan iborat. Shu bilan birga “Pul va banklar” fanining vazifalari ta'lim oluvchiga zamonaviy pul, kredit va bank nazariyasini o'rgatish; pul-kredit munosabatlarini va rivojlanish yo'nalishlarini o'rgatish; hozirgi zamon pul-kredit tizimi qonuniyatlarini tahlil etish; inflatsiya va uni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish va ularni boshqarishni ko'rsatib berish hisoblanadi.

I BOB. PULLARNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURATI VA PULLAR FUNKSIYALARI

1.1. Pul tushunchasi va ularning paydo bo‘lishi zarurati

Zamonaviy dunyoni pulsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Jahon sivilizatsiyasining barcha yutuqlari ular bilan uzviy bog‘liqdir. Pullar hozirda biz ko‘rib turgan jamiyatni uning bor fazilatlari va qarama-qarshiliklari bilan vujudga keltirdi.

Jamiyat rivolanishining har bir bosqichiga pul haqidagi qarashlarida o‘z tasavvurlariga ega. Pul vazifasini turli bosqichlarda hayvonlar, toshlar, metall va boshqa narsalar bajargan. Bugunga kelib esa pul – bu monetalar va banknotalar hamda plastik kartochkalardagi yashirin ma‘lumotlardir. Bu hamma moddiy predmetlar va nomoddiy aktivlar pul deb ataladi, chunki bu pullarga o‘zimizga kerak bo‘lgan foydali buyumlarni xarid qilishimiz, zarur xizmatlardan foydalanishimiz, ma‘lumotlarga ega bo‘lishimiz mumkin.

Pul nima o‘zi va uning insonlar hayotida qanday o‘rni bor?

Qadimgi dunyodan boshlab odamlar ushbu savolga ilmiy javob berishga urinishadi. Jumladan, shu maqsadda antik davrning buyuk mutafakkuri Arastu boylik haqidagi fanni ikkiga, ya‘ni “iqtisodiyot” va “xremastika”ga (pul jamg‘arish san‘ati) ajratgan.

Inson faoliyatining asosiy g‘oyasini u ochko‘zlik deb hisoblagan: “Shaxs... faqat bir illat – ochko‘zlik tomonidan boshqariladi. Mana shu uchun u qonun va axloqni oyoq osti qiladi. U shunchaki moddiy boyliklarga, obro‘ va hokimiyatga yanada ko‘proq ega bo‘lishni xohlaydi.”

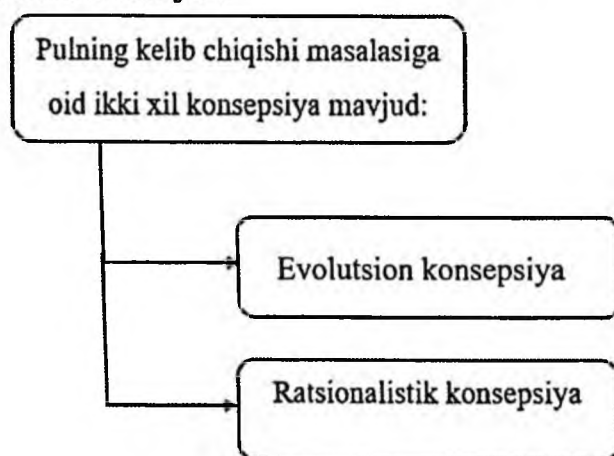
Pul – tarixiy va iqtisodiy kategoriya. Pul iqtisodiy kategoriya sifatida sivilizatsiya mahsulidir. Ular tovar ayirboshlash boshlanishi bilan va ayirboshlash hosilalari sifatida paydo bo‘lgan. Pullarning roli ayirboshlash vositachisi funksiyasi bilan bog‘liq. Tarixiy pullar – bu o‘ziga xos tovar, tovar – ayirboshlash vositasi, tovar – qiymat belgisidir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida pul o'zida to'lov, tovar va xizmatlarning qiymat o'lchovi vositasi hamda ushbu qiymatni jamg'arishni mujassam etadi.

Pul umumiy likvidlikka ega va bu shunday iqtisodiy kategoriyadirki, damlar o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladigan va ular yordamida quriladigan toifadir. Pulning asosiy vazifasi bozor munosabatlarining har qanday xarajatlarini tejashdan iborat.

1.2. Pulning kelib chiqishi va mohiyati

Pulning kelib chiqishi masalasida ikki konsepsiya – ratsionalistik va evolutsion qarashlar mavjud:

1.1-rasm. Pulning kelib chiqishi.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Arastu bo'lib, u pulning kelib chiqishi asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biror-bir maxsus "buyum", kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli birlik ekanini aytadi. Tovarlarni o'zaro almashtirishda pul qatnashmaganda, tovarni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi mutanosiblik, tasodifan, sotilishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdori kam-ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan. Keyinchalik, shu tovarlar ichidan umumiy ekvivalent sifatida ayrim

tovarlar ajralib chiqdi. Jamiyatning rivojlanishi muomalaga metallarning kirib kelishiga olib keladi.

Pulning kelib chiqishi haqidagi savolga subyektiv-psixologik yondashuv ba'zi taniqli zamonaviy iqtisodchilarning qarashlariga ham xosdir. Masalan, amerikalik iqtisodchi P. Samuelson pulni sun'iy ijtimoiy shartlilik deb ta'riflaydi. J.K.Galbrayt esa "qimmatbaho metallar va boshqalar predmetlar uchun pul funksiyalarini birlashtirish odamlar o'rtasidagi kelishuv mahsulidir" deb hisoblaydi. 1990-yillarda nashr etilgan "Iqtisodiyot" kitobida K.R.Makkonell va S.L.Bryu pul odamlarni seyrlaydi, deb ta'kidlashadi. "Ular tufayli azob chekishadi, ular uchun ishlaydilar..."

Pul – bu odamni asir qiladigan, ajoyib takrorlanadigan, niqobini o'zgartirib turadigan sir."

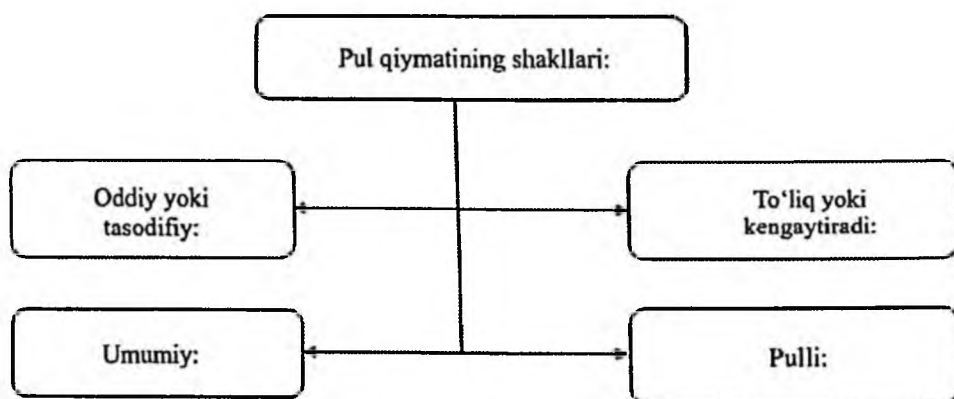
Shunday qilib, ratsionalistik konsepsiya vakillari pulni odamlar o'rtasidagi kelishuv mahsuli, texnik ayirboshlash vositasi sifatida ko'rishadi.

Pulning kelib chiqishi haqidagi evolutsion tushuncha bu "topishmoq"ni boshqacha hal qiladi. Bu konsepsiya, pul odamlarning irodasidan xoli ravishda ayirboshlashning uzoq rivojlanishi natijasida tovar dunyosidan ajralib chiqqan pul vazifasini bajaruvchi maxsus tovar sifatida paydo bo'lganligini isbotlaydi.

Bu nazariyani birinchi bo'lib, pulning paydo bo'lishini tovar kelib chiqishidanligini isbotlab, pul nazariyalarining rivojlanishida katta hissa qo'shgan K. Marks ilgari surdi. Marks, "eng oddiy, eng oddiy almashinuv shaklidan uning ko'zni qamashtiruvchi – pul shakli" kelib chiqishini ko'rsangiz pul siri yo'qoladi deb yozgan. Va, albatta, ayirboshlashning rivojlanishi quyidagi qiymat shakllari o'zgarishining uzoq davrida yotadi:

- oddiy yoki tasodifiy;
- to'liq yoki kengaytirilgan;
- umumiy;
- pul.

Qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli tovar ishlab chiqarishning dastlabki davrlariga to'g'ri keladi. Dastlabki tovarlar pulsiz bir-biriga bevosita ayirboshlangan. Bu ayirboshlash tasodifiy bo'lsa, keyinchalik muttasil takrorlanib turgan. Mahsulot ayirboshlash uchun ishlab chiqarilmagan, lekin ortiqcha mahsulotlar paydo bo'lgach, ular tasodiy shaklda ayirboshlangan.

1.2-rasm. Pul qiymatining shakllari

Bunga sabab, birinchidan, ayirboshlash ishlab chiqaruvchilar tasodifan uchrashib qolgandagina yuz bergan. Ikkinchidan, o'ta sodda tusga ega bo'lgan, ya'ni mahsulot ayirboshlandimi yoki yo'qmi, bu mahsulot egasi uchun hech qanday iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lmagan. Bunday ayirboshlash munosabatlarida qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli paydo bo'ladi. Tasodifiy ayirboshlash mehnat mahsulining tovarga aylanganligini ifodalaydi. Ayirboshlash natijasida tovar o'ziga teng qiymatli ekvivalent mahsulotga ayirboshlanadi. Ayirboshlash jarayonida iste'molning to'lovini qondirish birinchi darajali masala, tovarlar qiymatini taqqoslash esa ikkinchi darajali masala sifatida qaralgan.

Qiymatning to'liq yoki kengaytirilgan shakli rivojlanishi ikkinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimotidan so'ng, ya'ni dehqonchilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi natijasida muomalada tovarlarning xilma-xil turlari paydo bo'ladi. Ayirboshlash doirasi

yanada kengayadi. Tovar ayirboshlash rivojlanishi bilan tasodifiy qiymat shaklidan to'la yoki kengaygan shaklga o'tilgan. Bunday ayirboshlashda bir tovarga qarama-qarshi faqat bir tovar emas, balki ko'p tovarlar ishtirok etadi. Kengaytirilgan shaklda nisbiy qiymatdagi tovarga bir nechta tovar ayirboshlanadi. Bunda o'z qiymatini boshqa tovarda ifodalayotgan mahsulot nisbiy qiymat shaklida, boshqa tovarlar esa qiymatni o'zida ifoda etuvchi mahsulotlar bo'lib xizmat qiladi va ularning qiymati ekvivalent qiymat shaklida turadi. Ushbu shaklda ekvivalent tovarlarning ko'pligidan ularning har birini qiymati o'zining to'liq ifodasini topmaydi.

Qiymatning umumiy shakli tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning keyingi rivojlanishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan ayirboshlanadigan mahsulotlar soni ham ortib boradi, ayirboshlashda murakkab holat vujudga keladi. Biror-bir tovar sohibi ushbu tovarni o'zining iste'moliga zarur bo'lgan boshqa bir tovarga ayirboshlashi uchun, u dastlab o'zining tovariga ehtiyoji bo'lgan iste'molchini topmog'i kerak bo'ladi. Asta-sekin tovarlar orasidan hamma tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o'zida ifoda eta oladigan maxsus tovar ajralib chiqadi. Bu tovar har bir hududda iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tovar bo'lib hisoblangan. Tovarlar dunyosidan chiqqan maxsus tovar barcha mahsulot uchun umumiy ekvivalentga aylanadi. Qiymatning kengaygan shakli uning ekvivalent shakliga aylanadi. Ushbu jarayonni K. Marks qiymatning umumiy shakli deb atadi.

Qiymatning pul shakli tovar almashinuvining yanada rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent roli, jahon bozorining yaratilishi bilan qimmatbaho metallarga – tabiiy xususiyatlari tufayli oltin, kumushga o'tdi. Bunda qimmatbaho metallar oddiy tovar emas, balki pul ko'rinishini oladi. Pul shaklidagi qiymat quyidagilar bilan farq qiladi. Birinchidan, umumiy ekvivalentlikni faqat bir tovar (pul) tanho bajaradi, ikkinchidan, umumiy ekvivalentni bajaruvchi pul tor ichki

bozordan chiqib, davlatlararo miqyosga tarqaladi, kengroq hududlarni qamrab oladi.

Shunday qilib, *pul – bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo‘lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o‘zida aks ettiradi va tovar xo‘jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.*

Pulning mohiyati uchta xususiyatning birligida namoyon bo‘ladi:

- * umumiy to‘g‘ridan to‘g‘ri almashinuvchanlik;
- * ayirboshlash qiymatining vujudga kelishi;
- * ijtimoiy ish vaqtini moddiylashtirish.

Shuning uchun tovarlar qarama-qarshiliklarini hal qilishdan kelib chiqqan pul (qiymat va iste‘mol qiymati), muomalaning texnik vositasini emas, balki chuqur ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi.

1.3. Pul turlari

Pul o‘zining rivojlanish bosqichlarida metall (mis, kumush va oltin) shaklida paydo bo‘ladi, keyinchalik u qog‘oz, kredit pul va elektron pul shaklini oladi.

Metall pul. Dastlabki metall pullar turli shakllarda bo‘lib, miloddan avvalgi XIII asrda, ma‘lum bir og‘irlikdagi metall yombilar shaklida muomalada bo‘lgan. Ijtimoiy mehnat taqsimotining yuqori bosqichlarida, bozor munosabatlarining rivojlanishi natijasida metall-dan tangalar, ya‘ni qonun bilan belgilangan ma‘lum shakl va vaznga ega pul belgilari zarb etila boshlandi. Birinchi marta oltin va kumushning tabiiy qotishmasidan yasalgan tangalar miloddan avvalgi VII asrda Lidiya (Kichik Osiyo) davlatida paydo bo‘lgan.

XX asr boshlariga kelib, dunyoning yetakchi sanoati rivojlangan mamlakatlarida oltin monometallizmi o‘rnatildi, unda oltin yetakchi rol o‘ynagan va kumush kamroq qimmatbaho metall hisoblangan. Undan mayda tangalar zarb qilingan.

Qiymatni o‘zida ifodalashiga ko‘ra pullar haqiqiy va haqiqiy pul izdoshlari – qiymat belgilariga bo‘linadi.

Haqiqiy pullar – nominal qiymatini o‘zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo‘lgan metall pullar bo‘lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo‘lgan aylana (bu shaklda yemirilish kamroq bo‘ladi) shaklda chiqarilgan. Ular pulning barcha funksiyalarini bajargan va umumiy ekvivalentdir.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar, asosan, oltindan zarb qilingan, keyinchalik, oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib olish qiyinlashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi hamda to‘lov, muomala vositasi bo‘lgan metallarga ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat belgilarini kiritish zarur bo‘lib qoldi.

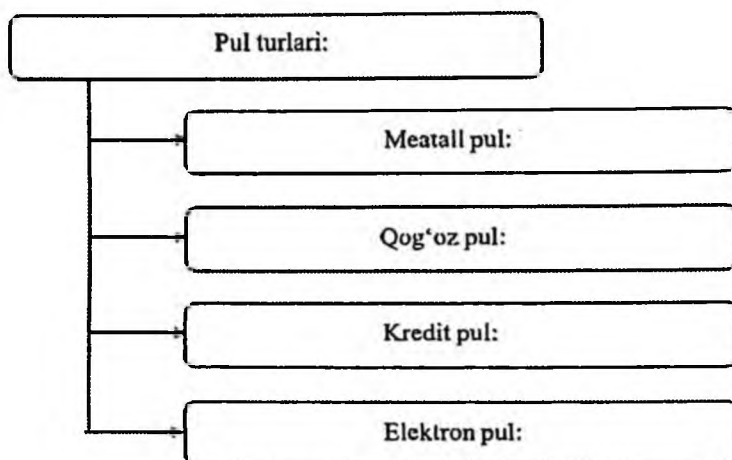
XX asrning 70-yillarida oltin demonetizatsiyasi amalga oshdi. Avvaliga u mamlakatlar ichki muomala aylanmasida muomala va to‘lov vositasi funksiyalarini, keyin esa 1976-yildan boshlab jahon pullari funksiyasini bajarishdan to‘xtadi. Ichki muomalada va jahon bozorida oltin qog‘oz va kredit pullar tomonidan siqib chiqarildi.

Qog‘oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo‘lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan. Qog‘oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

1-bosqich – tangalarning uzoq vaqt muomalada bo‘lishi, qo‘ldan qo‘lga o‘tishi natijasida yemirilishi;

2-bosqich – tangadagi metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalar (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi. Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinligi, ular zaxiralarining kamligi ham sabab bo‘lgan;

3-bosqich – davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

1.3-rasm. Pul turlari.

Bir qator iqtisodiy adabiyotlarda birinchi qog'oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan, deb ko'rsatiladi, lekin tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, 700-yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar Buxoro davlatida qog'oz materiallardan pul sifatida foydalanilgan ekan. Qog'oz pullar Amerika va Yevropada XVII – XVIII asrlarda, Rossiyada esa 1769-yilda chiqarilgan.

Binobarin, qog'oz pullarning mohiyati shundan iboratki, bu budjet taqchilligini qoplash uchun, odatda metall pullarga almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan majburiy valuta kursi bilan chiqarilgan pul belgilaridir.

To'la oltin va kumushdan bo'lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsa-da, ularning nominal miqdori real miqdoridan farq qilgan. Shunday bo'lsa ham, bu tangalar ma'lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog'oz pullar bo'lsa, muomalaga chiqarilgan vaqtda va undan keyin ham uzoq yillar davomida ma'lum bir miqdordagi oltinni o'zida ifoda etgan. Ammo biror davlatning pulida metallning zarrasi ham bo'lmagan, ya'ni ular qiymatni belgilab bergan, xolos.

Qog'oz pullarning emitentlari Moliya vazirligi (g'aznachilik) yoki Markaziy bank. Birinchi holda, davlat bevosita o'z xarajatlarini qoplash uchun bosmaxonadan foydalanadi. Ikkinchi holatda buni bilvosita

qiladi: Markaziy bank davlatga budget kamomadini qoplash uchun kreditlar beradi. Chiqarilgan qog'oz pullarning nominal qiymati va ularni chiqarish qiymati (qog'oz va bosib chiqarish xarajatlari) o'rtasidagi farq, davlat daromadlarining muhim qismi hisoblangan emissiya daromadini tashkil qiladi.

Qog'oz pullarning iqtisodiy tabiati barqaror qog'oz-pul muomalasi imkoniyatlari cheklanganligi bilan ajralib turadi. Birinchidan, qog'oz pullarni chiqarish tovar ayirboshlash ehtiyojlari bilan tartibga solinmaydi; ikkinchidan, muomaladan chiqarilgan ortiqcha qog'oz pullarni avtomatik ravishda olib qo'yish mexanizmi yo'q.

O'zining ichki qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz pullar xazina vazifasini bajarish uchun yaroqsiz, shuning uchun ularning ortiqchasi muomaladan chiqib keta olmaydi. Bu muomaladagi pul massasining o'zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga keragidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada pulning barqarorligiga putur yetadi, uning qadri tushadi, xalqning milliy valutaga bo'lgan ishonchi kamayadi, uning kursi tushadi va h.k. Shunday qilib, qog'oz pullar tabiatan beqarordir.

Qog'oz pullarning beqarorligi va qadrsizlanishiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- * muomalaga ortiqcha chiqarish;
- * pulni chiqargan hukumatga bo'lgan ishonchning pasayishi;
- * salbiy to'lov balansi.

Qog'oz pullarning haddan tashqari emissiyasi tufayli vujudga keladigan inflatsiyaviy qadrsizlanishi eng ko'p uchraydigan holatdir. Shuningdek, qadrsizlanish hukumat inqirozi, davlat hokimiyatini ag'darish tahdidi va aholining qog'oz pullarga bo'lgan ishonchini yo'qotish bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Kredit pullar – bu kredit asosida oltin o'rniga paydo bo'lgan qog'oz qiymat belgilari. Ular pul muomalasiga elastiklik beradi va muomala xarajatlarni kamaytirish orqali ishlab chiqarishning o'sishiga hissa qo'shadi. Qog'oz pullardan farqli o'laroq, ular paydo bo'lganidan

beri kredit belgisi sifatida harakat qilishadi. Binobarin, ular kreditorlar va qarz oluvchilar o'rtasidagi kredit kapitalining harakatini aks ettiradi.

Kredit pullar o'z evolutsiyasi davomida veksel, banknota, bank depozitlari, chek, elektron pullar, plastik kartalarga rivojlanib bordi.

Veksel – bu qarzdorning yozma majburiyatini (veksel) yoki kreditorning qarzdorga bergan buyrug'ini (o'tkazma veksel – tratta) kreditorga yoki uchinchi shaxsga ma'lum muddatdan keyin unda ko'rsatilgan summani to'lash to'g'risidagi qimmatli qog'ozdir. Veksellar va o'tkazma veksellar tijorat veksellarining turlari hisoblanadi. Bundan tashqari, ma'lum miqdordagi pulni qarzga taqdim etishdan kelib chiqadigan qarz majburiyatlarini ifodalovchi moliyaviy veksellar ham mavjud. Ularning turlaridan biri qarzdor sifatida davlat bo'lgan g'aznachilik veksellari. Veksellarning xarakterli xususiyatlariga:

- * mavhumlik – vekselda bitimning muayyan turi ko'rsatilmagan;
- * ishonchlilik - notarius norozilik aktini tuzgandan keyin, hatto majburlash choralarini qo'llagan holda ham qarzni majburiy to'lash;
- * kelishishligi – vekselni to'lov vositasi sifatida boshqa shaxslarga uning orqasida o'tkazma yozuvi bilan o'tkazish, bu veksel majburiyatlarini o'zaro hisob-kitob qilish imkoniyatini yaratadi.

O'tkazma yozuvlari soni oshgani sayin vekselning aylanish qobiliyati oshib boradi. Lekin bunday veksellarni to'lovchilarning to'lov qobiliyati haqida ma'lumot yo'qligi tufayli aylanishi cheklangan edi. Veksel muomalasining cheklanganligi to'lov kafolatini olgan veksellarni yirik banklar tomonidan qabul qilish yordamida bartaraf etildi.

Banknota – bankning qarz majburiyati. Hozirgi vaqtda u markaziy bank tomonidan veksellarni qayta hisoblash, turli kredit tashkilotlari va davlatni kreditlash orqali chiqariladi. Banknota veksel va qog'oz pullardan farq qiladi.

Banknotaning vekseldan farqi:

- * muddatlilik bo'yicha – veksel muddatli qarz majburiyati (3-6 oy), banknota esa muddatsiz qarz majburiyatidir;

* kafolat bo'yicha – veksel muomalaga alohida tadbirkor tomonidan chiqariladi va yakka tartibdagi kafolatga ega; banknota hozirda markaziy bank tomonidan chiqarilgan va davlat kafolatiga ega.

Metallga almashtiriladigan klassik banknotalar qog'oz pullardan farq qiladi:

* kelib chiqishi bo'yicha – qog'oz pullar muomala vositasi sifatida pul funksiyasidan kelib chiqqan; banknotalar – to'lov vositasi sifatida pul funksiyasidan;

* qaytarilishi bo'yicha – klassik banknotalar ular chiqarilgan veksel muddati tugagandan so'ng markaziy bankka qaytariladi; qog'oz pullar qaytarilmaydi, balki muomala kanallarida qolib ketadi;

* ayirboshlash bo'yicha – klassik banknotalar bankka qaytgandan so'ng oltin yoki kumushga almashtiriladi, qog'oz pullar esa ayirboshlanmaydi.

Zamonaviy banknotalar oltinga almashtirilmaydi, lekin ma'lum darajada tovar yoki kredit asosini saqlab qoladi.

Chek – tijorat banklarining tashkil etilishi va joriy hisobvaraqlarda bo'sh pul mablag'larining to'planishi bilan paydo bo'lgan muomalaning kredit vositasi. Chek – omonatchining tijorat bankiga yozadigan o'tkazma vekselning bir turi. Chek – bu joriy hisob egasidan bankka chek egasiga ma'lum miqdorda pul to'lash yoki uni boshqa joriy hisob raqamiga o'tkazish to'g'risida yozma buyruq. Dastlabki cheklar 1683-yilda Angliyada paydo bo'lgan.

Chekning iqtisodiy mohiyati shundaki, birinchidan, u bankda naqd pul olish vositasi bo'lib xizmat qiladi; ikkinchidan, u muomala va to'lov vositasi sifatida ishlaydi, uchinchidan, bu naqd pulsiz hisob-kitoblarning vositachisidir.

Bank operatsiyalarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, EHMdan keng foydalanishga o'tish elektron pullardan foydalangan holda qarzni to'lash yoki o'tkazishning yangi usullari paydo bo'lishiga olib keldi. Elektron pullar – bu banklarning kompyuter xotirasi hisobvaraqlaridagi pullar bo'lib, ularni tasarruf etish maxsus elektron

birligining xarid qobiliyatining pasayishi bilan ifodalanadi.	
ZAXIRA VALUTASI – boshqa mamlakatlar tomonidan xalqaro savdoda eng ko‘p ishlatiladigan va shuning uchun xalqaro to‘lov vositalarining zaxirasi sifatida ishlatiladigan mamlakat valutası.	RESERVE CURRENCY
O‘RMALOVCHI INFLATSIYA - o‘sish sur‘ati yiliga 10-20 foizgacha	INFLATION CREEPING
O‘Z MABLAG‘LARI – aksiyadorlik va zaxira kapitali, shuningdek taqsimlanmagan foyda. Jalb qilingan mablag‘lar - depozitlar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni sotishdan tushgan mablag‘lar.	OWN FUNDS
CHEK – hisob egasining bankka naqd pul bilan to‘lash yoki chekda ko‘rsatilgan summani boshqa shaxsning hisob raqamiga o‘tkazish to‘g‘risidagi yozma buyrug‘i.	CHECK
CHEK – chek egasiga buyurtmada ko‘rsatilgan pul miqdorini to‘lash to‘g‘risidagi shartnoma asosida chek beruv-chidan oluvchi bankka yozma buyurtmani o‘z ichiga olgan to‘lov hujjati.	CHECK

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. PULLARNING PAYDO BO'LISHI, ZARURATI VA PULLAR FUNKSIYALARI.....	5
1.1. Pul tushunchasi va ularning paydo bo'lishi zarurati.....	5
1.2. Pulning kelib chiqishi va mohiyati.....	6
1.3. Pul turlari.....	10
1.4. Pulning funksiyalari.....	16
II BOB. PUL NAZARIYALARI	26
2.1. Pulning metallilik nazariyasi.....	26
2.2. Pulning nominallik nazariyasi.....	27
2.3. Pulning miqdoriy nazariyasi. Monetarizm	29
III BOB. PUL MUOMALASI VA UNING TUZILISHI.....	37
3.1. Pul muomalasi	37
3.2. Pul muomalasi qonuni	38
IV BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI.....	44
4.1. Pul massasi va pul aylanish tezligi.....	44
4.2. Pul agregatlari.....	46
V BOB. PUL TIZIMI: TUSHUNCHASI, TURLARI VA ELEMENTLARI.....	52
5.1. Pul tizimi tushunchasi va turlari.....	52
5.2. Pul tizimining elementlari.....	57
5.3. O'zbekiston valuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi.....	58
5.4. O'zbekiston pul tizimi elementlari.....	63
VI BOB. INFLATSIYANING MOHIYATI, NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI VA SABABLARI.....	70
6.1. Inflatsiya, uning mohiyati, paydo bo'lish sabablari.....	70
6.2. Talab va taklif inflatsiyasi.....	73
6.3. Inflatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.....	78
6.4. Inflatsiyani hisoblash	80
6.5. Pul islohotlari: nullifikatsiya, denominatsiya, devalvatsiya, revalvatsiya.....	81
6.6. Pul islohotlarini tashkil etish usullari	83
6.7. Pul muomalasini barqarorlashtirish, inflatsiyani bartaraf etish yo'llari	85

VII BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, SHAKLLARI VA TURLARI	93
7.1. Kreditning ahamiyati va kredit munosabatlarining rivojlanish bosqichlari	93
7.2. Kreditning asosiy tamoyillari.....	99
7.3. Ssuda kapitali, uning manbalari va xususiyatlari	102
7.4. Kredit tizimi tushunchasi	109
7.5. Kredit shakllari va ularning qiyosiy xususiyatlari.....	110
7.6. Bozor iqtisodiyotida kreditning vazifalari va roli.....	124
7.7. Kredit nazariyasining asosiy yo‘nalishlari	129
7.8. Kredit foizlari, uning iqtisodiy mohiyati va chegaralari.....	135
7.9. Ssuda foiz stavkasi, uning o‘zgarishi va ssuda foiziga ta’sir qiluvchi omillar	138
VIII BOB. BANKLARNING PAYDO BO‘LISHI VA BANK TIZIMI.....	150
8.1. Banklarning paydo bo‘lishi va mohiyati	150
8.2. Bank tizimi va bank tizimining turlari	157
IX BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI	164
9.1. O‘zbekiston bank tizimining rivojlanish tarixi.....	164
9.2. Bank faoliyatini normativ-huquqiy tartibga solish.....	172
X BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI, FUNKSIYALARI VA OPERATSIYALARI.....	179
10.1. Markaziy bank emitent bank sifatida va tashkil etish shakllari	179
10.2. Markaziy bankning funksiyalari	180
10.3. Markaziy bank operatsiyalari.....	186
10.4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki huquqiy maqomining o‘ziga xos xususiyatlari	189
10.5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqaruv organlari va tashkiliy tuzilmasi	195
10.6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul tizimi va pul muomalasini tashkil etishdagi vakolatlari	199
XI BOB. TIJORAT BANKLARI: FUNKSIYALARI VA OPERATSIYALARI.....	211

11.1. Tijorat banki tushunchasi va yuridik shaxs sifatidagi maqomi	211
11.2. Tijorat banklarining funksiyalari.....	216
11.3. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari	221
11.4. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari	228
XII BOB. PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI	
HARAKATI.....	239
12.1. Xalqaro valuta munosabatlari, ularning yuzaga kelish asoslari	239
12.2. Valuta tizimi tushunchasi. Milliy valuta tizimi va uning elementlari	244
12.3. Jahon va hududiy valuta tizimlari va ularning elementlari...	251
12.4. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining tashkil etilishi va rivojlanishi. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining turkumlanishi	254
12.5. Xalqaro valuta fondi, uning maqsad va vazifalari. Jahon banki guruhi va uning tarkibi.....	259
12.6. Mintaqaviy taraqqiyot banklari. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki. Osiyo taraqqiyot banki	263
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	273
GLOSSARIY	277